

מנצרות בספרד ליהדות בהולאנד

מיכאל גלצר

יוסף קפלן, מנצרות ליהדות — חייו ופעלו של האנוס יצחק אורוביו די קאסטרו, ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשמ"ג, יא + 463 עמודים, נספחים, ביבליוגראפיה, מפתחות.

יצחק אורוביו די קאסטרו נולד כפורר-טוגאל, וכמו אנוסים רבים בדורו, ברח מאימי האינקוויזיציה הפורטוגאלית לספרד, שם למד רפואה ופילוסופיה באוניברסיטאות של אנדלוסיה, נשפט ונידון על-ידי האינקוויזיציה הספרדית והצליח להימלט מספרד. אחרי שהות קצרה בצרפת הגיע לאמסטרדאם, הוא השתקע בה ונעשה אחד מדְבָרֵיה של היהדות הספרדית במערב-אירופה.

חיי האנוסים בספרד ובפורטוגאל מעוררים שאלות רבות: אחרי דורות של חיים כנוצרים, מה היה טיב הזיקה שבינם ובין היהדות? מה היה יחסם לנצרות, בשעה שחיו חיים כפולים בחצי-האי האיברי? איזה מטען תרבותי נטלו עמם בעוזבם את מולדתם, ואיך השפיע מטען זה על דרכם ביהדות? איך נקלטו מבחינה חברתית ומבחינה רוחנית, כאשר חזרו בגלוי ליהדות בפזורה הספרדית? נדירים הספרים המתמודדים עם שאלות כבדות-משקל אלו. ספרו של יוסף קפלן הוא אחד מהם. הוא גם מהספרים המעטים, שיריעתם מקיפה את חיי האנוסים הן בספרד והן בפזורה היהודית-הספרדית. ובכך הוא פותח פתח להבנה כפולת-פנים: את סוד היוניותה של היהדות בקרב אנוסים אלה ואת חיי הקהילה הספרדית-פורטוגאלית באמסטרדאם במאה ה-17.¹

Court to Italian Ghetto — Isaac Cardozo, a Study in Seventeenth Century Marranism and Jewish Apologetics, New York 1971; הספר הן בחברה של אנוסים, שחזרו ליהדות באיטליה במאה ה-17. מעניין להשוות את תנאי החיים באיטליה לאלה שבהולאנד ואת השפעת התנאים על התפתחות החברה היהודית בשתי הארצות. קפלן מציין את העובדה, שהן קרדוזו והן אורוביו התנגדו לשבתאות, במיוחד אחרי המרתו של שבתי צבי (ראה קפלן, מנצרות ליהדות, עמ' 190).

1 השווה עם המחקר על ר' יצחק קארדוזו: Y.H. Yerushalmi, *From Spanish*

נוצריים, ללמוד תיאולוגיה נוצרית ולחיות כנוצרי, ויחד עם זאת לשמור אמונים ליהדות במסירות־נפש.

פועלו של אורוביו בקהילת אמסט־רדאם מלמדת רבות על קהילה גדולה זו בתקופת גשוגה, כאשר עיר זו היתה אחד ממרכזי המסחר והתרבות החשובים באירופה ושימשה מְקַלֵּט לאנוסים רבים, שחזרו בה בגלוי ליהדות. הקהילה היתה מורכבת מצאצאי מגורשים, ותיקים במקום, מאנוסים שחזרו זה מקרוב ליהדות ומצאצאי אנוסים. בקרב האנוסים, שחזרו ליהדות בהולאנד בזמנו, הבחין אורוביו בין שני סוגי אנשים, ואת דעתו עליהם מסכם קפלן כך:

(א) אלה המקיימים את התורה הקדושה בכל נפשם ומאודם, משתדלים ללמוד את כל הדרוש כדי לקיים את המצוות, הדינים והמנהגים. הללו באו חולי בערות; אך כיון שלא היו נגועים במחלת היהירות, החלימו בקלות ונהנו מהרפואה הבריאה והקדושה שחסידות אחיהם הציעה להם; שכן מהג־דול שבחכמים ועד לאחרון ההתיטוּת, כולם משתדלים ללמדם על־מנת שלא ייכשלו בשמירת התורה הקדושה; (ב) אלה הבאים אל היהדות לאחר שבימי שקיעתם באלילות הנוצרית ילמדו אי־אלה מדעים חילוניים, כגון לוגיקה, פילוסופיה, מיטאפיזיקה ורפואה; הללו באים כשב־ע־רותם בתורת ה' אינה פחותה מזו של הרא־שונים, אך הם שופעי יהירות, שחצנות וגאווה, ומשוכנעים בבקיאותם בכל נושא ושהכל ידוע להם'. בעייתם של אנשים אלה נעוצה בכך שיהירותם וגאוותם מונעת מהם ללמוד תורה ולצאת מהבערות, וינדמה להם שבהצגת טענות סופיסטיות בלתי־מבוססות ייראו כחכמים, חריפים ולמדנים; ומה שגרוע מכל – שכל מצליח חיס הם בין כאלה אשר, אם בשל גילם הצעיר ואם בשל רשעותם הטבעית, מעמי־דים פני נבונים; ואף־על־פי שאין בכוחם להבין דבר מדברי הפילוסוף הנבער נגד תורת ה', מתנהגים הם כאילו ידעו – – הללו מגדילים את שחצנותו של הסו־פיסט ההבלי ושחצנותם שלהם גוברת,

מחקרו של קפלן משחזר את תולדות־חיו של אורוביו על־פי חומר ארכיוני רב ומגוון, בעיקר מארכיונים בהולאנד ובספרד, ועל־פי כתיב־יד ודפוסים של חיבורים מאת אורוביו ומאת בני־זמנו, שאיתם התפלמס. חיי אורוביו הם סיפור מרתק של אדם, שהתחנך על ברכי הסכולאסטיקה הנוצרית הספרדית של התקופה, ויחד עם זאת קיים את היהדות לפי המסורות של האנוסים על אדמת ספרד. קפלן משחזר את חיי אורוביו כיהודי, על־פי תיקי האינקוויזיציה של סביליה.² מהמסמכים עולה, שהאנוסים זְלָזְלו לחלוטין בדת הנוצרית ובקודשיה, קיימו את יום־הכיפורים בצום ובתפילה, כיבדו את השבת בכסות נקייה ונמנעו מלאכול בשר חזיר. זאת הוכחה לקשר האמיץ של אנוסים אלה ליהדות, אף־על־פי שידיעותיהם ביהדות הלכו ופחתו בדורות שאחרי הגירוש.³

מפתיעה העובדה, שיותר מ־150 שנה אחרי גירוש ספרד יכלו אנוסים לשמור על זיקה כה הדוקה ליהדות. אדם כאורוביו היה יכול לקבל את חינוכו במוסדות

2 הנספחים המצורפים לספר כוללים רשימת התכולה בביתו של אורוביו, על־פי רישום של פקידי האינקוויזיציה. הם רשמו בדיוק־נות כל חפץ וחפץ, לרבות כל תיבה של שוקולדה שנמצאה בביתו (המשפחה עסקה במסחר בשוקולדה), אך ברישום ספריו הם הסתפקו בציון כמות הספרים. חוקרי האינקוויזיציה יכלו ללמוד על אודות אורוביו מתוך רשימת ספריו הרבה יותר מאשר ממספר התפוזים שנמצאו בחדרו. מסתבר שהאיולת הביורוקרטית אינה המצאה של המאה ה־20.

3 קפלן מביא דוגמות רבות לכך – ראה: עמ' 25-56, 71-82. השוואה עם אנוסים במאה ה־15 מורה על התדרדרות בשמירת המצוות בקרבם במשך הדורות. השווה: חיים בינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל־אביב תשכ"ו, עמ' 191-226.

אחת מדעית ואחת תיאולוגית. אמונה שאינה ניתנת להוכחה אינה סותרת את האמת, כל עוד אין היא סותרת את ההיגיון. האמונה בניסים מתחייבת מהעובדה שהאל הינו כלי-יכול. לפי שיטה זו, הדומה להפליא לשיטת פאסקאל והיא- נסניסטים בהגנתם על הנצרות, מגן אורו-ביו על היהדות.⁶

השכלתו הלאטינית וידיעותיו בסכול-אסטיקה ובפילוסופיה איפשרו לאורוביו להתמודד עם הוגי-דעות שונים בדורו; כגון עם אלונסו די סיפידה, למשל, שעמו התפלמס על תורת ראמון לול – המיס-טיקן המאיוורקי בן המאות ה-13-ה-14 – אשר זכתה להתעניינות מחודשת בספרד במאה ה-17. אורוביו נתבקש להשיב על טענותיו של לול, ששאף להציג הוכחות בלתי-מעורערות לאמינות תורת הנצרות על-ידי ניתוחי המקוריים. אורוביו סתר את דברי לול תוך זהירות שלא לפגוע באמונה הנוצרית; במשימה זו עמד בהצלחה במיוחד בחיבורו 'תשובה אפולוגטית לספר שחיבר דון אלונסו די סיפידה וקראו "הגנת המושגים והדוקטרינה של ריימונדו וליו"'.⁷ הספר של קפלן מפורט למדי, עד שנדמה כי אין תעודה המזכירה את אורוביו או מחקר המתייחס אליו, שמחברנו לא הגיע אליו. אף-על-פי-כן אין הקורא מאבד את החוט המקשר בין חלקי הספר: ציור דמותו של אדם משכיל בעל אמונה איתנה, העובר את המסלול מחיים כפולים של אנוס בספרד עד חזרה ליהדות, ואחרי שיבתו לדת אבותיו מייצג בגאווה את עמדת היהדות מול התקפות מבית ומחוץ, מצד ספקנים יהודים, דיאיסטים פרוטסטנטים ומיסיונרים קאתולים. קטעים רבים מדברי אורוביו

כמוה ככפירתם; ואחרי נסיונות מספר הם שוקעים בתהום הכפירה והמינות – גם הפילוסוף הנבער וגם אלה שגילו אהדה כלפיו.⁴

הנהגת הקהילה באמסטרדאם חששה הן מפני פגיעה בשכנים הנוצרים, שגילו יחס של סובלנות כלפי היהודים, והן מפני גילויי הכפירה בקרב החוזרים ליהדות, ועל-כן הנהיגה דפוסי פיקוח על חברי הקהילה, לרבות חרמת הסוטים. דפוסי הפיקוח הזכירו לסוטים את דרכי האינקוויזיציה. אחד הסוטים היה חואן די פראדו, דמות שנויה במחלוקת, שרקע גידולו באנדאלוסיה דמה לזה של אורוביו, ושניהם אף הכירו זה את זה על ספסל הלימודים באלקלע די הינאריס. פראדו חזר ליהדות בהאמבורג והגיע לאמסטרדאם בשנת 1655. בניגוד לאורוביו, שקיבל על עצמו את משמעת ההלכה והקהילה, התבטא פראדו פעמים רבות בספקנות כלפי עיקרי-אמונה של היהדות – המקור האלוהי של התורה וסמכות התורה שבעל-פה – והוחרם על-ידי 'המעמד', הנהגת הקהילה הספרדית-פורטוגאלית. אורוביו התרוכח עם חואן די פראדו ועם בנו וניסה להניע את חברו לחזור בו מדעותיו הכופרות ולקבל את מרות הקהילה. בויכוח זה הוכיח אורוביו, שעל אף ידיעותיו הפילוסופיות וכושרו הביקורתי, נאמנותו לתורת ישראל במשמעה הנורמטיבי חזקה מכל הספקות שהפילוסופיה מעוררת.⁵

בתשובותיו לדעות, המייצגות הלך-רוח דיאיסטי, מיישם אורוביו ביהדות את דרך המחשבה האופיינית למשכילים נוצריים רבים במאה ה-17 – דרך מחשבה הטוענת, שישנן שתי אמיתות:

6 שם, עמ' 139-155.

7 שם, עמ' 165-166.

4 קפלן, עמ' 130-131.

5 שם, עמ' 108-139.

חדשים, שפרחו באותו זמן בקרב חכמי היהודים במזרח אירופה ובמרכזה, אשר פיתחו תיאוריה שלפיה הופקעו הגויים בזמנם מכלל עובדי עבודה זרה. מדוע דווקא בהולאנד, שבה נהנו היהודים מיחס של סולבנות מופלגת, שללו חכמיהם מהנוצרים כל תקווה לחיי העולם הבא, בו בזמן שבפולין, שבה היו תנאי החיים של היהודים גרועים בהרבה, הם נתנו פירוש חדש למקורות, המכיר בשוויון מסוים של הנוצרים בני דורם? תשובתו של קפלן לתמיהה זו היא:

השהייה בקרב החברה הנוצרית ההולאנדית לא טשטשה את חשבונם ההיסטורי הארוך של פליטי האינקוויזיציה האיברית, העקוב מדם, ויצירתו של יצחק אורובו מהווה דוגמה מובהקת לניסיון שלא לפרוץ את הגדר החוצץ בין יהודים לנוצרים, ואפילו לא במישור ההתייחסות העיונית הערכית.⁹

אך דומה שתמיהה זו אינה במקומה. הסובלנות כלפי הנצרות הסובבת, שפיתחו פוסקי הלכה יהודיים במאה ה-17 במרכז אירופה ובמזרחה, נבעה מפרובלמטיקה שונה לגמרי מזו של אורובו. חכמי פולין ואחרים עסקו בבעיות הלכיות בדבר יישום דינים תלמודיים, שלא היה אפשר לקיימם למעשה, מסיבות כלכליות ובטחוניות. אורובו, שהיה פילוסוף ולא פוסק הלכה, עסק בהערכה עקרונית ותיאורטית של שתי הדתות.¹⁰ אין להניח שאורובו היה חולק על מסקנותיהם המעשיות של פוסקי ההלכה בשאלות

ואחרים מתורגמים בספר מספרדית ומלאטינית לעברית בהירה, וכך נפתח לקורא, שאינו בקי בשפות הללו, אשנב לעולמם של אורובו ובני-זמנו.

פרק ו ('בין ספקות לודאות'), הכולל 58 עמודים, שהוא אחד הפרקים המרכזיים והעשירים בספר, דן בשורה ארוכה של נושאים: שאלותיו של אורובו לרב משה רפאל ד'אגילאר; דמותו של חואן די פראדו; שילוב הספקנות והאמונה בהלך רוח של המאה ה-17; הדמיון בין התודעה של הנוצרים בספרד במאה ה-17, שראו את עצמם כיורשי השליחות של עם ישראל בהפצת התורה בקרב הגויים, ובין מרכזיותה של האמונה בבחירת ישראל בקרב צאצאי האנוסים שחזרו ליהדות; דחיית אותו רעיון על-ידי הוגים ספרדים, שהסתייגו מתוצאותיו ההרסניות לחברה הספרדית (האובססיה של טוהר הדם); המקבילות לויכוח זה במחשבתם של ההוגים היהודים-ספרדיים: יצחק קארדוזו, חואן די פראדו ויצחק אורובו. חסרונם של פרקי-משנה בפרק זה מכביד על הקורא, המחפש את דרכו בתוך החומר הרב. חסד היה עושה קפלן עם הקורא, אילו היה מוסיפם. קפלן מבהיר עובדה מעניינת: האנוסים שחזרו ליהדות לא פנו עורף לתרבות הספרדית, אלא להיפך. כך למשל הם הקימו בליבורנו ובאמסטרדם חבורות, שנקראו 'אקדמיות', ובהן עסקו בשאלות פילוסופיות וספרותיות, כפי שהיה מקובל בספרד בתקופת הבארוק. האקדמיות היהודיות דמו באופיין, כמעט בכל פרט, לאקדמיות שבסביליה. אפילו יצחק אורובו, מגן היהדות, השתתף בחבורה כזאת.¹¹

קפלן תמה על עוינותו התהומית של יצחק אורובו לנצרות לעומת הלכירות

9 שם, עמ' 314.

10 השווה: יעקב כ"ץ, מסורת ומשבר – החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשי"ח, עמ' 53-57; הנ"ל, 'שלושה משפטים אפולוגטיים', ציון, כג-כד (תשי"ח-תשי"ט), עמ' 174-193.

וביצירתו מתגלם גורלה של עדה שלמה על בעיותיה, ניגודיה הפנימיים, שאיפותיה וחלומותיה. לפנינו התגלמותו של אדם על רקע חברתו ותקופתו, ודרך התפתחות זו עולים מרכיבי הפרובלמטיקה של ציבור אנוסים, ששבו אל תורת אבותיהם והקימו קהילה למופת באמשטרדם, באחד המרכזים החרבתיים החשובים של המאה הי"ז. דרך השתלבותו של יצחק אורוביו ביהדות הנורמאטיבית בימי הסכיזמה הראדית-טית-שפינוזיסטית, לבטיו הרוחניים והאי-דיאלוגיים, ויכוחיו המתמידים עם פורצי הגדר מבפנים ועם סביבתו הנוצרית שמב-חוץ – כל אלה יש בהם ללמד לא רק על שיעור-קומתו ועל גודל השליחות שהטיל על עצמו אלא גם על חיוניותה וכושר עמידתה של עדה אחת מישראל, עדה מיוחדת במינה שנקראה למבחן ונתנסתה בנסיונות הרבה בימי מפנה שהם הדורות של ראשית הזמנים החדשים בתולדות ישראל.¹¹

דברים אלה גם יפים כסיכום לחשיבות ספרו של יוסף קפלן.

של התנהגות כלפי הנוצרים, אף-על-פי שאלילותם היתה בעיניו גרועה מזו של אומות קדומות. חכמי מזרח-אירופה חיפשו ניסוחים עקרוניים כדי לפתור בעיות של חיי יום-יום ומצאו אותם בעובדה שהאמונה הנוצרית, ככל שהיא מסולפת, יסודה מן היהדות. אורוביו ובני-חוגו, שהכירו את הנצרות מבפנים וסבלו מרדיפות האינקוויזיציה, בזו לנצרות באופן עקרוני ונרתעו מכל ניסוח של הערכה כלפיה. אולם דווקא אצלם ניכרת השפעות רבות של דרכי המחשבה של הסכולאסטיקה הנוצרית הקלאסית ושל הלכירות, שהיו רווחים בקרב הוגי-דעות נוצריים במערב-אירופה במאה ה-17, וכמובן השפעות של תרבות ספרד, כפי שהיטיב קפלן להוכיח.

בבואו לסכם את דמותו של אורוביו מציין קפלן בקווים כלליים את חשיבותה ההיסטורית של דמות זו. כדבריו:

אכן, נציג נאמן של תקופתו היה יצחק אורוביו, באישיותו ובפעלו. בתולדות חייו

11 קפלן, שם, עמ' 268.

